

Sociëteiten, seksen en sferen¹

HENK DE SMAELE

83

Societies, Sexes and Circles

Plaatsen van beschaafd vertier (Places of civilised pleasure) aims to tie in with the decades-long historiographical debate on the nineteenth-century ideology of separate spheres, and thus wishes to contribute to 'the integration of gender as an analytical category in historical research'. To what extent has Jan Hein Furnée been successful in this endeavour? What relevance has this study for the long-lasting debate on nineteenth-century gender relations and *embourgeoisement*? The answers to these questions remain somewhat blurred. This review essay scrutinises critically the assumptions and arguments of the author and concludes that concepts like 'embourgeoisement' and 'class' have been dismissed too easily and deserve to regain currency in gender history. Historians however, should refrain from interpreting late eighteenth-century and nineteenth-century transformations too readily in net terms of 'more' or 'less' female power and possibilities.

Plaatsen van beschaafd vertier wil aanknopen bij het decennialange historiografische debat over de negentiende-eeuwse ideologie van de gescheiden sferen en op die manier bijdragen tot 'de integratie van sekse als analytische categorie in het historisch onderzoek'. In hoeverre is Jan Hein Furnée in die opzet geslaagd? En wat is precies de relevantie van deze studie voor het aanslepende debat over genderverhoudingen en verburgerlijking in de negentiende eeuw? Het antwoord op deze vragen blijft enigszins onduidelijk. In dit review essay worden de uitgangspunten en argumenten van de auteur kritisch tegen het licht gehouden. De conclusie daarbij is dat te gemakkelijk afgeschreven concepten als 'verburgerlijking' en 'klasse' het verdienen opnieuw centraler te worden gesteld in gendergeschiedenis, waarbij er wel op gelet moet worden de transformaties van de late achttiende en de negentiende eeuw niet te gemakkelijk te duiden in netto termen van meer of minder vrouwelijke macht en mogelijkheden.

Jan Hein Furnée heeft met *Plaatsen van beschaafd vertier* een welhaast onnavolgbare prestatie geleverd. Eigenlijk heeft hij meerdere boeken tegelijkertijd geschreven. Ik tel er minstens vier: een over de Haagse sociëteiten, een over de dierentuin, een over het opera- en theaterbezoek, en een over Scheveningen. Dat al die studies samen zijn ondernomen, maakt dat ze elk apart veel dieper kunnen gaan dan gebruikelijk in sociaalhistorische studies. De combinatie van alle mogelijke ledenlijsten, fiscale bronnen, kiezerslijsten, adresboeken, registers en petitie (naast heel wat ‘narratieve’ bronnen) maakt dat Furnée de Haagse burgerij en aristocratie echt kent. De prosopografische basis van dit onderzoek is daardoor ongemeen breed en stevig, wat positief contrasteert met kwantitatieve studies over sociabiliteit die, op mij althans, vaak een amechtige indruk maken. Dat laatste heeft zeker ook te maken met Furnée’s eruditie en zijn talent om allerlei benaderingen, zowel kwantitatieve als kwalitatieve, perfect te combineren.

Wie zo geduldig en zorgzaam een historisch bronnencorpus heeft opgebouwd en verwerkt, mag ook wel wat inspanning en concentratie vragen van zijn lezers. Zevenhonderd bladzijden verzorgde tekst is op die manier beschouwd wellicht niet te veel. Langzamerhand ontstaat door de tekst het inzicht ‘dat zeker in een stad als Den Haag het leven en denken in termen van standsverschillen nog veel extremer vormen aannam dan we tot nu toe hadden gedacht’ (696). Dat is een punt dat slechts kan worden gemaakt door gedetailleerd en systematisch te reconstrueren en observeren hoe die standsverschillen in de praktijk werden vorm gegeven, beleefd en getransformeerd. Dat doet Furnée meesterlijk. Alleen zou alvast deze lezer af en toe wensen dat de auteur wat scherper zou formuleren waar zijn superieure archiefwerk het verschil maakt met andere studies. Dan heb ik het niet over detailkwesties of de specifieke geschiedenissen van de genootschappen, de schouwburg, de badplaats of de dierentuin, maar over de meer overkoepelende vraagstelling rond sociale stratificatie, verburgerlijking en standsbesef.

Patriarchale macht en gescheiden sferen

Zo wordt in de inleiding aangekondigd dat het boek wil aanknopen bij het decennialange historiografische debat over de negentiende-eeuwse ideologie van de gescheiden sferen en op die manier wil bijdragen tot ‘de integratie van sekse als analytische categorie in het historisch onderzoek’ (24). Maar wat is dan die bijdrage? En wat is precies de relevantie van deze studie voor

1 Review naar aanleiding van Jan Hein Furnée, *Plaatsen van beschaafd vertier. Standsbesef en stedelijke cultuur in Den Haag 1850-1890* (Amsterdam 2012).

het aanslepende debat over genderverhoudingen en verburgerlijking in de negentiende eeuw?

Furnée geeft op deze vragen alvast geen duidelijk antwoord, al heeft hij in elk hoofdstuk opnieuw aandacht voor de betekenis van sekse en maakt daarbij zelfs ongeremd gebruik van het feministisch jargon. Zo heeft hij het over ‘patriarchale macht’ (175), het ‘patriarchale perspectief’ (226) en de ‘patriarchale fatsoenscode’ (228). Bovendien is hij erop uit om vormen van emancipatie te herkennen in bepaalde nieuwe vormen van sociabiliteit. Daarbij laat de (over het algemeen nochtans bedaarde en voorzichtige auteur) zich zelfs verleiden tot nogal boude uitspraken: ‘De dierentuin leverde [...] een belangrijke bijdrage aan de emancipatie van vrouwen [...]’ (318). Alhoewel in het boek dus herhaaldelijk wordt gewezen op sekseverhoudingen en de vervlechting van gender met allerlei andere sociale fenomenen, valt bij een meer gedetailleerde, toegespitste lezing toch op hoe weinig consistent en gericht die analyses soms zijn. Dat Furnée het uiteindelijk nalaat om duidelijke antwoorden te geven over de betekenis van zijn onderzoek voor de debatten over de gescheiden sferen, lijkt bij nader inzien vooral te moeten worden toegeschreven aan het uitblijven van duidelijke vragen hieromtrent. Wanneer het debat in de inleiding als een van de rode draden van de studie wordt aangekondigd, komen we via een voetnoot slechts heel gedeeltelijk te weten wat daarmee precies wordt bedoeld: ‘De klassieke studie is hier Davidoff en Hall, *Family fortunes*. De inmiddels klassieke kritiek: Vickery, “Golden age to separate sphere?”. Voor Nederland: Blok, “Hemelse rozen”’ (728, noot 54). Deze bondige referenties naar ‘klassieke’ studies moeten blijkbaar volstaan om ons te loodsen door een bijzonder complexe thematiek en decennia feministische historiografie.²

Laat er geen twijfel over bestaan: de werken die Furnée aanhaalt zijn zonder meer vaste referentiepunten geworden in de historiografie over ‘gescheiden sferen’. Maar daarmee is ook ongeveer alles gezegd. De zogenaamd ‘klassieke’ kritiek van Amanda Vickery (in een historiografisch essay uit 1993) is niet veel meer dan een reeks uiteenlopende (en niet altijd samenhangende) min of meer pertinente vragen, maar suggereert verder weinig concrete wegen om uit de impasse te geraken. Zo haalt Vickery terecht als een van de problemen aan dat allerlei historici met termen als ‘gescheiden sferen’, ‘publiek-privé’ en ‘domesticiteit’ verwijzen naar heel verschillende fenomenen, en weinig moeite doen om te verduidelijken waarover ze het precies hebben. Daardoor lijkt er met de sferen-terminologie gelijk wat te kunnen worden beweerd en bewezen (of ontkend), over zowat elke periode. Het valt daarbij

2 De volledige verwijzingen naar de aangehaalde internationale ‘klassiekers’: Leonore Davidoff en Catherine Hall, *Family Fortunes: Men and Women of the English Middle Class, 1780-1850*

(Chicago 1987); Amanda Vickery, ‘Golden Age to Separate Spheres?: A Review of the Categories and Chronology of English Women’s History’, *The Historical Journal* 36:2 (1993) 383-414.

op dat het artikel van Vickery (dat in de *Web of Science* alleen al 177 keer is geciteerd) vaak gebruikt wordt als een soort codewoord dat de indruk moet wekken dat er een duidelijk ‘debat’ bestaat over de ideologie van de gescheiden sferen, met duidelijke stellingen en kampen. Niets is minder waar, en het lijkt er integendeel op dat het essay van Vickery verder heeft bijgedragen tot de verwarring en verzanding, dan tot een conceptuele uitklaring.

Ook in *Plaatsen van beschaafd vertier* wordt nooit helemaal duidelijk wat er precies ter discussie staat. Al vanaf de inleiding dreigt de verwarring waarvoor Vickery nochtans reeds had gewaarschuwd. Furnée schrijft:

In negentiende-eeuws Den Haag speelden vrouwen als zelfstandige politieke burgers niet of nauwelijks een rol. De opvatting dat mannen zich van nature het best als politiek burger en kostwinner in de publieke sfeer konden ontplooiën en vrouwen van nature het best in de huiselijke sfeer tot hun recht kwamen – door Engelse historici samengevat als de ‘ideologie van gescheiden sferen’ – vormde in Den Haag tot op zekere hoogte een gemeenschappelijk burgerlijk ideaal dat daadwerkelijk de onderlinge standsverschillen overschreed. Anders dan voorheen vaak is aangenomen, wilde dit echter bepaald niet zeggen dat vrouwen uit de hogere en middenstanden in negentiende-eeuwse steden zoveel mogelijk uit de openbare ruimte zouden zijn geweerd.³

Enerzijds lijkt de auteur hier verschillende gangbare invullingen van de ‘gescheiden sferen’ van elkaar te willen onderscheiden. Hij voert aan dat de ideologische uitsluiting van vrouwen uit de wereld van politiek en economie niet moet verward worden met een uitsluiting uit de publieke stedelijke ruimte. Anderzijds amalgameert hij op zijn beurt vanaf het begin de economische en politieke sfeer, en suggereert hij toch ook dat het aantonen van de zichtbaarheid en aanwezigheid van vrouwen in de openbare ruimte aanzet tot een revisie of nuancering van de gangbare geschiedschrijving over de negentiende-eeuwse opsplitsing tussen een private, vrouwelijke sfeer en een publieke, mannelijke sfeer.

Bewegingsvrijheid van vrouwen

Laten we eerst even op dat laatste punt dieper ingaan. Een van de terugkerende kritieken op de feministische sferen-historiografie is juist dat ideologische constructies ten onrechte zijn gelijkgesteld met de sociale realiteit. Historici zouden teveel aandacht hebben besteed aan de prescriptieve, normerende vertogen, en die hebben verward met de praktijk. In werkelijkheid – zo gaat de redenering dan – hadden vrouwen een veel grotere bewegingsvrijheid

en actieradius dan werd aangenomen door de eerste generatie feministische historici, die hen hadden voorgesteld als opgesloten in de huiselijke kring. Dit ‘revisionisme’ gaat ervan uit dat elke vastgestelde aanwezigheid van vrouwen in een ‘publieke’ ruimte kan worden ingebracht als een argument tegen de historiografische nadruk op de ideologie van de gescheiden sferen, en – schier automatisch – als een nuancering van het grimmige beeld dat feministische historici hadden ontwikkeld. Niet zelden wordt dan in één adem gesproken over de ‘agency’ van vrouwen die door een vorige generatie was onderschat. De bedachtzame en scherpzinnige Furnée loopt zeker niet zomaar mee met deze vaak gemakzuchtige kritiek op de ‘traditionele’ gendergeschiedenis, alhoewel er wel sporen van zijn terug te vinden in *Plaatsen van beschaafd vertier*. Zoals gezegd lijkt hij de loutere aanwezigheid van vrouwen in publieke ruimtes soms toch te interpreteren als een indicatie van hun emancipatie en als een teken dat de ideologie van de gescheiden sferen aan het afbrokkelen was. Zeer zeker was dat ook wat sommige ruimdenkende tijdgenoten zelf voorhielden: in het Europese denken over sekse werd in de loop van de negentiende eeuw een oriëntalistisch thema geïntroduceerd, waarbij precies de bewegingsvrijheid van de Westerse vrouw als een teken van superioriteit en ‘voortuitgang’ werd beschouwd en voortdurend werd gezien in tegenstelling tot de vermeende opsluiting van islamitische vrouwen. Furnée citeert een prachtig voorbeeld van wat Joyce Zonana ‘feministisch oriëntalisme’ heeft genoemd.⁴ Het *Utrechtsch Dagblad* schreef in 1885: ‘In onzen tijd [heeft] de vrijheid van beweging der vrouw groote behoefte aan verdediging [...], die richting die onze dames nu een weinig begint te verlossen van Mahomedaansche overleveringen.’⁵

De vraag is natuurlijk of het louter openstellen van openbare ruimtes voor vrouwen en de vervanging van ‘homosociale’ door ‘heterosociale’ omgevingen meteen geïnterpreteerd kunnen worden als het uitvlakken van een systeem van ongelijke sekseverhoudingen, dat uitiem is gebaseerd op een ideologie van genderbinariteit.⁶ Niet dat Furnée zo iets zou beweren, maar het is wel jammer dat hij niet dieper ingaat op dit soort kwesties en ook grotendeels voorbijgaat aan de discussies over het historisch verband tussen fenomenen als ‘verburgerlijking’, ‘gezinsideologie’ en de ‘ideologie van de gescheiden sferen’. Zo schrijft hij over de openstelling van de zalen van de burgerlijke sociëteit De Vereeniging voor vrouwen (en kinderen):

4 Joyce Zonana, ‘The Sultan and the Slave: Feminist Orientalism and the Structure of “Jane Eyre”’, *Signs* 18:3 (1993) 65-77.

5 Furnée, *Plaatsen van beschaafd vertier*, citaat op 674-675.

6 De termen ‘homosociaal’ en ‘heterosociaal’ (die overigens niet voorkomen in *Plaatsen van beschaafd vertier*) zijn vooral binnen genderstudies verspreid via Eve Kosofsky Sedgwick, *Between Men: English Literature and Male Homosocial Desire, Gender and Culture* (New York 1985).

Hoewel de zogenaamde ‘ideologie van de gescheiden sferen’ doorgaans meer met de burgerij dan met de aristocratie wordt geassocieerd, hielden juist de drie aristocratische sociëteiten rond 1850 hun deuren stijf voor alle vrouwen gesloten [...]. In De Vereeniging vormde niet de ideologie van gescheiden sferen, maar vormden idealen van huiselijkheid en de hechtheid van het huisgezin van man, vrouw en kinderen – die vaak ook een economische eenheid vormde – het vertrekpunt van het gemeenschappelijke sociaal verkeer. [...] Maar deze voor Haagse sociëteiten ongebruikelijke openstelling voor vrouwen vormde ook de uitdrukking van een gemeenschappelijke sekse-ideologie waarmee de leden en hun aanhang zich als de kern van de ‘goede middenstand’ identificeerden en zich van de hogere standen onderscheidden.⁷

In deze passage wordt het burgerlijke ideaal van domesticiteit op een idiosyncratische manier losgekoppeld van de ideologie van de gescheiden sferen (terwijl die er nochtans doorgaans intrinsiek mee verbonden wordt geacht), wat minstens om meer duiding zou vragen om het min of meer aannemelijk te maken. Het is toch perfect mogelijk om gescheiden sferen te bepleiten, en vervolgens buitenshuis in gezinsverband de avond door te brengen?

De grote waarde van *Plaatsen van beschaafd vertier* lijkt er mij in te liggen dat we eraan herinnerd worden dat we misschien te snel de klasse-analyse van gender (zoals die bijvoorbeeld is ondernomen door Catherine Hall en Leonore Davidoff in *Family Fortunes*) hebben opgegeven. Het systematische graafwerk van Furnée maakt duidelijk dat heel wat van de oudere ‘veralgemeningen’ over de opkomst van een burgerlijk genderpatroon in de loop van de negentiende eeuw meer krediet verdienen dan pakweg Vickery suggereert. Furnée zelf schrijft over de ‘opkomst van de burgerij’ als een ‘historiografisch cliché dat in de Nederlandse geschiedschrijving voor dit tijdvak eerder te weinig dan te veel is gebruikt’ (241). De gevolgen hiervan voor de genderverhoudingen kunnen dus opnieuw aan de orde worden gesteld, al zou dat vandaag met meer helderheid en conceptuele zuiverheid kunnen gebeuren, rekening houdend met een uitgebreide en diverse historiografie die (begrijpelijkerwijze) in dit boek ontbreekt. Zo zou een duidelijker onderscheid kunnen worden gemaakt tussen minstens twee door genderhistorici geopperde (al dan niet parallelle) processen: enerzijds de industriële ontwikkeling en de opkomst van een burgerlijke klasse die meer nadrukkelijk dan voorheen de gezinsideologie op de voorgrond stelde (en die van daaruit een ideologie van gescheiden sferen ontwikkelde), en anderzijds een politiek-cultureel proces dat door Habermas als de ontwikkeling van de publieke sfeer is benoemd en dat door feministische onderzoekers als de historica Joan Landes en de filosofe Carole Pateman is omschreven als een proces waarbij de *res publica* als een

mannelijke sfeer is gedefinieerd.⁸ Uiteraard bestaat over beide veronderstelde maatschappelijke ‘processen’ grote onenigheid, maar in elk geval zou het goed zijn om steeds duidelijk te benoemen over welke theorie over ‘gescheiden sferen’ men het precies wil hebben.

De kracht van *Plaatsen van beschaafd vertier* kan er zeker in liggen om beide veronderstelde processen min of meer tegelijkertijd tegen het licht te houden. Aan de hand van de uitgebreide studie naar vormen van aristocratische en burgerlijke sociabiliteit kan men zowel een (gedeeltelijk) zicht krijgen op patronen van verburgerlijking (en de reacties ertegen), als peilen naar de (gender)structuur van de publieke sfeer. Dat lijkt Furnée ook tot op zekere hoogte te willen doen. Hij weet mooi te tonen dat ‘in de vormgeving van standsidentiteiten vrouwen – en de in- of uitsluiting van vrouwen – een centrale rol’ speelden (699). Hoe aristocratischer de sociëteit, hoe minder vrouwen werden toegelaten tot de lokalen en activiteiten.

Op de andere plaatsen van vertier lag de relatie tussen stand en de positie van vrouwen – inclusief zelfstandige en ‘alleenlopende’ vrouwen – precies andersom. Hoe exclusiever het terrein des te meer bewegingsvrijheid zij zich konden permitteren.⁹

De ‘opkomst van de burgerij’ zorgde dus zeker voor het ontstaan van nieuwe vormen van sociabiliteit, waarin mannen en vrouwen ‘dichter’ bij elkaar leken te komen, maar tegelijkertijd toch ook weer ondervonden wat hun ‘eigen’ plaats was. Op welke manier de sferen gescheiden werden, verschilde dus in verschillende sociale en historische contexten.

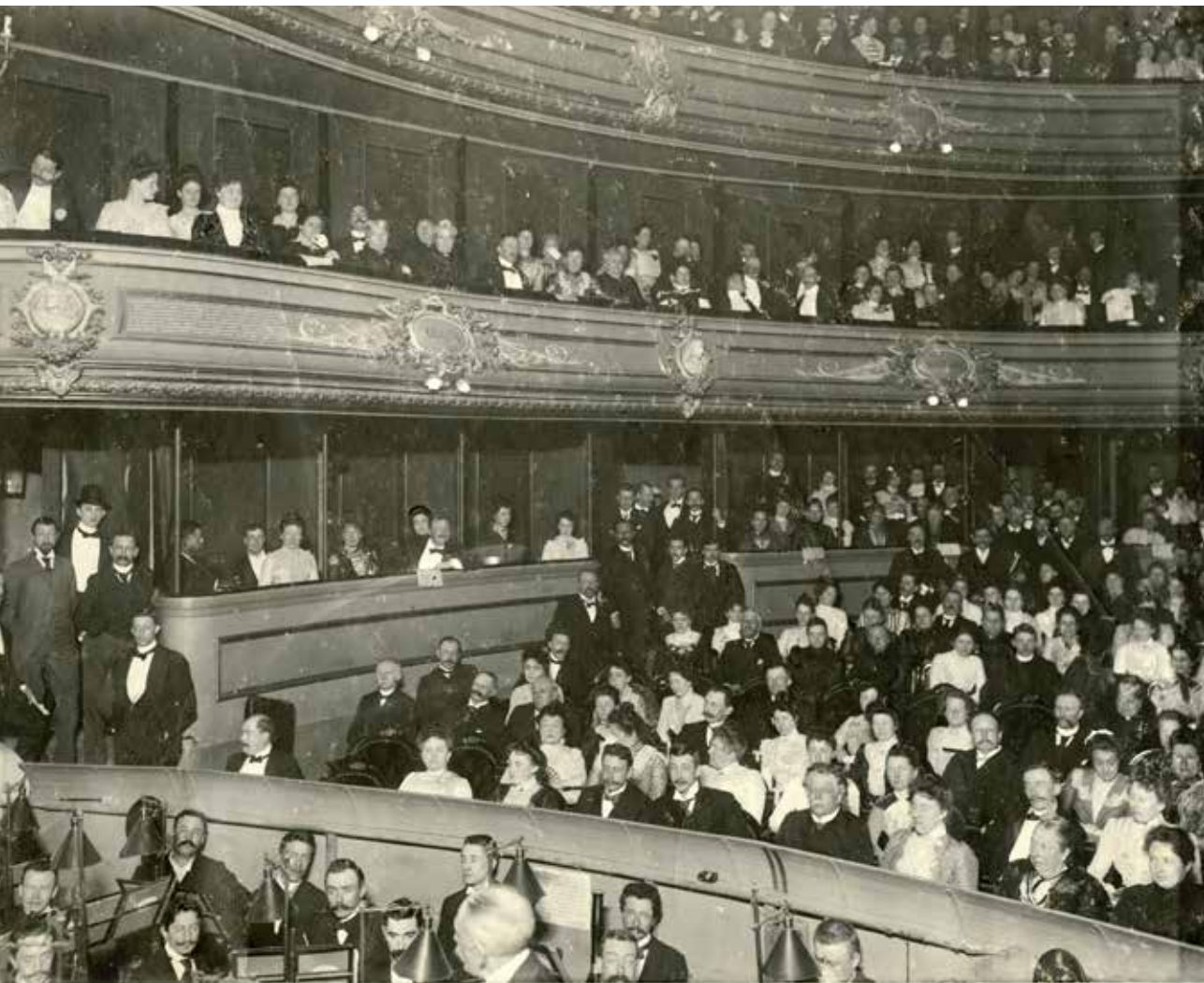
Neem opnieuw het voorbeeld van de dierentuin, die een ‘emanciperende’ invloed zou hebben uitgeoefend,

[...] niet alleen door hun (vrouwen, HDS) meer ruimtelijke bewegingsvrijheid te verschaffen dan elders werd geaccepteerd, maar ook door hen als zelfstandige leden van het genootschap te verwelkomen, met alle daaraan verbonden politieke rechten – een zeldzame kans die een snelgroeiend aantal vrouwelijke leden niet aan zich voorbij liet gaan.¹⁰

8 Joan B. Landes, *Women and the Public Sphere in the Age of the French Revolution* (Ithaca 1988); Carole Pateman, *The Sexual Contract* (Stanford, Ca. 1988).

9 Furnée, *Plaatsen van beschaafd vertier*, 700.

10 *Ibidem*, 318.

▲
In het laatste kwart van de negentiende eeuw verdrongen dames en heren uit de fatsoenlijke standen stapsgewijs het traditionele parterre-publiek van mannelijke burgers. Het *Théâtre français* bij de laatste voorstelling van het seizoen, mei 1900. Fotograaf onbekend. Collectie Haags Gemeentearchief.

De auteur wijst hier dus op twee elementen: een toegenomen mogelijkheid voor vrouwen om zich (zelfs onvergezeld) in de Haagse openbare ruimte te begeven en dus zelfstandig het huis te verlaten, én de actieve participatie in *civil society*-organisaties die – zo blijkt uit het hele boek – belangrijke oefenscholen waren voor de ‘echte’ politiek.

Vrouwen uit de hogere en middenstanden, die in veruit de meeste andere genootschappen niet zelfstandig lid konden worden, konden hiermee (via een lidmaatschap van het Zoölogisch-Botanisch Genootschap, HDS) hun sociale en ruimtelijke emancipatie in de stad belangrijk uitbreiden. Dat gold welbeschouwd zelfs ook voor hun politieke emancipatie. Terwijl vrouwen in veel andere culturele genootschappen hoogstens als donatrice konden toetreden en geen stemrecht kregen, werd in de reglementen van het Zoölogisch-Botanisch Genootschap expliciet vastgesteld: ‘Vrouwelijke leden hebben de zelfde regten als de mannelijke’.¹¹

Daartegenover staat dan weer dat de dierentuin als (semi-)publieke stedelijke ruimte duidelijk werd geregeerd door de mannelijke blik, waarbij vrouwen een moeilijk evenwicht moesten vinden tussen ‘natuurlijke’ koketterie en decente bescheidenheid (378-379). Steeds was er het risico om als *demi-mondaine* te worden versleten.

Gelijkaardige regels over vrouwelijke zichtbaarheid golden trouwens in alle door Furnée beschreven plaatsen van vertier, alleen was het voor de aristocratische vrouwen in bijvoorbeeld de schouwburg gemakkelijker om via hun abonnementen op de ‘veilige’ loges van de Eerste Rang ruimte te reserveren waar respectabiliteit veel minder via een mannelijke escorte moest worden afgedwongen. Hetzelfde gold voor de concerten van de sociëteit De Witte in het Haagse Bos, waar een veilige, homogene sociale ruimte was afgebakend, of later, op het afgesloten terras van het Kursaal in Scheveningen. Burgerlijke vrouwen daarentegen, hadden minder gemakkelijk toegang tot deze ‘veilige’ enclaves, en deden meer beroep op familiale protectie. In het licht van dat alles lijkt het weinig vruchtbaar om te kijken naar de wisselende vormen van sociabiliteit in termen van ‘emancipatie’ of ‘inperking’. Gender is als marker van verschil en ongelijkheid veel te flexibel (en tegelijkertijd veerkrachtig en ‘koppig’) om in dat soort lineaire narratieven te worden gevat. De verburgerlijking creëerde nieuwe openingen, en sloot er andere. Genderverschil wordt steeds op een nieuwe plaats heruitgevonden en afgedwongen, tot op vandaag. Daarom is ook de hele historiografische inspanning om de veranderende sociabiliteit van de late achttiende en de negentiende eeuw te verbinden met ofwel de grote opsluiting van de vrouw, ofwel de doorbraak van een meer egalitair patroon, zo futiel en gedoemd tot mislukken. Aristocratische en burgerlijke omgangsvormen

11 *Ibidem*, 362.

en genderverhoudingen waren tot op zekere hoogte verschillend, zo blijkt andermaal uit Furnée's boek, maar het is historisch weinig interessant om die verschillende systemen uiteindelijk te willen duiden in netto termen van meer of minder vrouwelijke macht en mogelijkheden.

Het was, zoals aangegeven, de expliciete bedoeling van Jan Hein Furnée om in *Plaatsen van beschaafd vertier* 'de integratie van sekse als analytische categorie in het historisch onderzoek' te bevorderen. Daar is hij tot op zekere hoogte zeker in geslaagd. Als genderhistoricus heb ik in dit korte essay min of meer het omgekeerde geprobeerd. Ik heb mijzelf afgevraagd hoe deze diepgravende studie naar de sociale verhoudingen in negentiende-eeuws Den Haag geïntegreerd kan worden in de geschiedschrijving over gender. Idealiter is dat natuurlijk hetzelfde project. In de praktijk blijkt dat niet helemaal het geval te zijn. Furnée houdt zich ver van de ondertussen uitgebreide genderhistoriografie, en zelfs met het beperkte aantal auteurs dat hij wel vermeldt, gaat hij niet echt aan de slag. Voor mij leest zijn boek als een groot pleidooi om opnieuw meer interesse te betonen in *Family Fortunes* en te gemakkelijk afgeschreven concepten als 'verburgerlijking' en 'klasse' opnieuw centraler te stellen in gendergeschiedenis. Ik vraag mij af of dat ook de inschatting is van de auteur zelf. Ik hoop alvast dat hij zich voldoende voelt uitgedaagd om binnenkort in een uitgebreid artikel zelf, met grotere bekwaamheid dan ik hier aan de dag kon leggen, de relevantie van zijn indrukwekkend bronnenonderzoek voor de Europese gendergeschiedenis toe te lichten. Het zou geweldig zijn als hij daarbij ook de veelbelovende aanzetten tot de geschiedenis van Nederlandse mannelijkheid wat verder zou kunnen uitwerken, bijvoorbeeld in dialoog met wat John Tosh over Groot-Brittannië heeft geschreven. Die merkte ooit op: 'the really interesting questions about separate spheres concern men'.¹² Het benieuwt mij erg wat Jan Hein Furnée daarover heeft te vertellen. ◀

Henk de Smaele (1970) is verbonden aan het Centrum voor Politieke Geschiedenis van de Universiteit Antwerpen. Hij doet onderzoek en doceert voornamelijk over de geschiedenis van lichaam, gender en seksualiteit in de negentiende- en twintigste-eeuw. Hij is ook voorzitter van het Archiefcentrum voor Vrouwengeschiedenis (Brussel). Eerder publiceerde hij eveneens over negentiende-eeuwse politieke geschiedenis; in 2009 verscheen zijn *Rechts Vlaanderen. Religie en stemgedrag in negentiende-eeuws België*. E-mail: henk.desmaele@uantwerpen.be.

¹² John Tosh, *Manliness and Masculinities in Nineteenth-Century Britain: Essays on Gender, Family and Empire, Women and Men in History* (Harlow etc. 2005) 70.